

СЕМАНТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ДІЄСЛІВ РУХУ В ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

У статті узагальнено семантичні параметри дієслів руху, з'ясовано їх окремі модифікації в історії розвитку англійської мови.

Ключові слова: діахронія, дієсловаруху, семантичні параметри, типологія.

Рух, як простір і час, є однією з основних категорій буття. Одиниці, що співвідносяться з позначенням руху, дієслова, зокрема, є мовною універсалією, входять до ядра активної лексики будь-якої мови, проте характеризуються багатоманітністю формальних та семантичних ознак, стилістичних особливостей, кореляцій зі складовими елементами різних семантичних угруповань.

Особливості вербалізації руху в різних мовах були і залишаються привабливим об'єктом лінгвістичних розвідок. Низку робіт виконано на матеріалі індоєвропейських – германських (Л. Ганзова, Е. Шерифова), романських (М. Нікітіна), слов'янських (І. Нікітіна), тюркських (К. Балигіна, А. Чугунєкова) та інших мов світу. Компаративні дослідження на матеріалі як споріднених, так і неспоріднених мов (О. Мавлонбердієва, О. Чернишов, Е. Шерифова), акцентують увагу на окремих аспектах руху (граничності, зв'язку руху з простором та часом тощо) і містять системний аналіз лексичних репрезентантів руху, які розглядаються як лексико-семантична група (М. Нікітіна), лексико-семантичне поле (М. Гришаєва), концептосфера (Г. Рябцева). Спостерігається підвищений інтерес до з'ясування особливостей вербалізації руху за рахунок різних лексико-граматичних розрядів - дієслів (Н. Галушко), прийменників (Л. Ганзова, О. Чернишов), віддієслівних іменників (М. Гришаєва). Нагромаджений певний досвід вивчення функціональних особливостей одиниць, що позначають рух (К. Балигіна).

Останнім часом *актуальності* набувають когнітивна та типологічна перспективи дослідження вербалізації руху. Такі підходи дозволяють з'ясувати зміст одного з основних концептів нашої свідомості (*РУХУ*) та його організації в мові. Особливо значущими в цьому плані є роботи в галузі когнітивної семантики, орієнтовані

на виділення концептуального ядра в складі дієслів певних класів (Н. Nouguchi, L. Talmy), а також у галузі лексичної типології, присвячені вивченню семантичних параметрів (або системи параметрів), що повторюються в різних мовах [1; 3].

Результати зазначених та інших досліджень свідчать про те, що одні параметри актуалізуються в окремих лексемах і можуть мати прямі лексичні відповідники в різних мовах. Інші ж параметри актуалізуються лише в окремих сегментах значення лексичних одиниць. Якщо актуалізація параметрів руху варіюється в мовних картинах світу і зумовлена різноманітними чинниками – культурною історією, типологічними особливостями мовної системи, когнітивними преференціями носіїв мови, то слід очікувати, що відмінності виникають і в межах однієї мовної системи на різних етапах її розвитку.

Мета статті: виявити діахронічні зміни в актуалізації семантичних параметрів дієслів руху.

Процедура дослідження: систематизація семантичних параметрів руху, які розрізняє природна мова, за результатами доступних нам досліджень; укладання семантичної матриці – інваріантної схеми (Табл. 1.), що виявляється в різних конфігураціях у залежності від типу мовної системи та її історичного стану; укладання корпусу дієслів, значення яких містить сему 'swift motion', методом суцільної вибірки з англomовних історичних словників [6; 8]; зіставлення та інтерпретація даних, з'ясування актуальності семантичних параметрів дієслів руху на різних історичних етапах.

Таблиця 1.

Семантичні параметри *РУХУ* за даними різних мов

ПАРАМЕТР	ДЕТАЛІЗАЦІЯ			
1 наявність об'єкту	1.1 об'єктний	1.2 безоб'єктний		
2 спрямованість	2.1 спрямований	2.1.1 з абсолютною спрямованістю	2.1.1.1 по вертикалі	2.1.1.2 по горизонталі
		2.1.2 з відносною спрямованістю		
	2.2 неспрямований	2.2.1 нециклічний	2.2.2 багаторазовий	
3 спосіб, шлях, локалізатори	3.1 поступальний односпрямований	3.1.1 відносно початкової та кінцевої точок	3.1.2 відносно початкової точки	3.1.3 відносно кінцевої точки
	3.2 непоступальний	3.2.1 хаотичний	3.2.2 круговий/обертальний	3.2.3 коливальний
4 середовище	4.1 вода	4.2 повітря	4.3 земля	
5 інтенсивність	5.1 швидкий	5.2 середній	5.3 повільний	
6 самостійність	6.1 самостійний	6.2 залежний (за допомогою додаткових засобів)		

Параметр (1) передбачає наявність / відсутність об'єкту, на який суб'єкт спрямовує рух, що дозволяє протиставити рух об'єктний (рос. *везти багаж*) та безоб'єктний (рос. *бежать*).

Параметр (2) розрізняє: рух з абсолютною спрямованістю, який здійснюється по вертикалі (хакас. *тjуc* “спускатися”) або по горизонталі (хакас. *кил* “приходити”); рух з відносною спрямованістю від суб'єкта / об'єкта (хакас. *нар* “йти в протилежний бік від місця, де знаходиться суб'єкт спостереження”; *хас* “тікати”) або до суб'єкта / об'єкта (хакас. *кил* “йти в напрямку до суб'єкта спостереження”; *чит* “доходити, доїжджати”); неспрямований рух, що може бути нециклічним (хакас. *чjгjур* “бігти”; *чьл* “повзти” [5, с. 9 - 10]) та багаторазовим (а. *rock* “гойдатися”).

Параметр (3) актуалізується в результаті усвідомлення руху як спрямованого процесу. У зв'язку з цим у лексичі диференціюється поступальний та непоступальний рух. Поступальний рух – односпрямований (рос. *бежать, плыть, идти*) і може бути орієнтований відносно початкової точки (елативні дієслова - рос. *выбегать, отплывать, уходит*) та відносно кінцевої точки (лативні дієслова - рос. *вбегать, доплывать, приходит*) [2, с. 104 – 106]. Непоступальний рух може бути хаотичним (а. *whirl* “вертїтисся, кружляти”), круговим або обертальним (а. *rotate, wheel* “обертатися”), коливальним (а. *swing* “гойдатися, коливатися”).

У фокусі параметру (4) - середовище, в якому відбувається рух: вода (нім. *schwimmen* “плавати, плисти”, а. *dive* “пірнати”), повітря (нім. *fliegen* “летїти”, а. *hover* “ширїати, про птахів”), поверхня землі (нім. *umherstreifen* “блукати”; а. *totter* “йти непевною ногою”).

Відповідно до параметру (5), розрізняють рух швидкий (укр. *бігти, а. run*), нормальний (укр. *їти, а. walk*) та повільний (укр. *плентатисся, а. trudge*).

Параметр (6) фіксує самостійний (рос. *ползат*) та залежний (рос. *возит*) рух.

Пріоритетність параметрів варіюється в різних мовах, хоча найбільш актуальними є ‘спрямованість’, ‘спосіб, шлях та локалізатори руху’ та ‘середовище’. До того ж різні групи дієслів виявляють селективність по відношенню до семантичної параметризації: ‘лінійний рух’ - а. *swim* “propel the body (3.1) through water (4)” VS ‘обертальний рух’ - а. *rotate* “move in a circle (3.2) around an axis or center (- 4)”. Розглянемо вплив діахронічних змін на параметризацію руху.

Ситуація руху описується різними наборами одиниць. У генетично споріднених мовах певна частина цих наборів, як правило, є формально дуже близькою [3], що зумовлюється спільністю етимону, пор.: рос. *крутится, вертется, вращается, кружить(ся)* - укр. *крутитися, вертїтисся, обертатися, кружляти* - польськ. *kręcić się, wiercić się, obracać się, krążyć*. Хоча формальне розподібнення між мовними групами може посилюватися. Пор.: [6, с. 355]: слов'янська група, східна підгрупа - рос. *вертеть*, укр. *вертїти*; західна підгрупа - чеськ. *vrátiti*, польськ. *wrócić*, в.-луж. *wrócić*, н.-луж. *wrośić*; південна підгрупа – болг. *вратя*, сербськ., хорв. *vratити*, словенськ. *vrátiti*; балтійська група - лит. *vartýti* “повертати, обертати”; германська група - гот. *fra-wardjan* “розбещувати”; італійська - лат. *verŭ* > *vertō* “повертати, обертати”; індо-іранська - д.інд. *vartáyati* “повертає, обертає”, авест. *varə-* “повертатися, обертатися”; анатолійська група - тох. А *wōrt-* “кидати”, тох. Б *wrat̪tsai* “в напрямку до...; по відношенню до...”. Помітними є й історичні зміни форми: і.е.

uer*-³/ *uer*-*t*- (uerk*^{wh}-) “повертати/ся, крутити/ся” – ст.-ц. слов. *vratiti* – д.руськ. *воротити*.

Важливим для цієї групи дієслів руху є формальне розходження внаслідок метатеми (*CVr*- vs *CrV*-), що вплинуло на семантичне розподілення рефлексів: рос. *вертеться*, лит. *varitytis* “перевертатися; вертітися”, тох. А *wört*-, авест. *varə*-, польськ. *wiercić* (*się*) “вертитися; вовтузитися”, *wiercicki*, ~*ego* (розм.) “непосидько, вертун” (неконтрольований, невпорядкований рух, у різних напрямках, навколо власної вісі) VS рос. *вращаться*, тох. Б *wrattsai*, польськ. *wrócić* (*się*) “повернутися (назад: додому, до попередньої теми, повернути молодість тощо)” (рівномірний, обертальний, спрямований рух, навколо власної або зовнішньої вісі). Отже, діахронічні зміни впливають на пріоритетність параметрів та комбінування семантичних (смыслових) компонентів у значеннях лексем.

Показником актуальності параметру є номінативна цільність позначень: більш важливі параметри руху зазнають деталізації. Так, параметр (5) корелює з дієсловами в давньоанглійській та сучасній англійській мові (д.а. *rēsan* “rush violently”, а. *gallop* “proceed at great speed”; д.а. *sclincan* “crawl”, а. *trudge* “move slowly”), проте номінативна цільність параметру (5.1) є різною.

Давньоанглійський лексикон містить 31 дієслово із семою ‘move with urgent haste’ в лексичному значенні, серед яких є префіксальні деривати (22) і кореневі дієслова - *hratian* “rush, hasten”, *þeran* “rush” тощо. Для носіїв давньоанглійської мови важливим було те, в якому напрямку здійснюється рух, що зумовило комбінацію параметрів (2) + (5.1) в семантиці одиниць ‘спрямований рух’ - *slēan* “rush, come quickly, take a certain direction”, *oniernan* “move quickly (on foot, on a horse, ship, etc.), hasten, fly; run into/ towards/ upon, fall in with, rush at”) та надзвичайно продуктивну експлікацію ‘напрямку руху’ шляхом префіксації - *ræsan* “rush, move violently or impetuously” > *āræsan* (‘forth, away’), *beræsan* (‘upon, into’), *fordræsan* (‘forth, up’), *inræsan* (‘upon’), *onræsan* (‘on’), *þurhræsan* (‘through’), *ūtræsan* (‘out’); (*æ*)*springan* “rush forth, out”; (*æ*)*stellan* “fly off, rush”; (*ā*)*bringan* “rush forth”. При цьому морфологічними засобами виражено переважно рух по горизонталі. Рух же по вертикалі більшою мірою імпліковано в значеннях лексем - *drēosan* “rush, fall”, *hrēosan* “rush (upon)” > *ongehrēosan* “rush, fall upon”, *onhrēosan* “fall, rush upon”.

Значущим є також параметр (1.1), який лексикалізовано в межах поля дієсловами з каузативним значенням - *stiellan* “leap, rush; attack”, *swāpan* “sweep, drive, swing, rush (of mind); take possession of”, *swengan* “rush, fly out” (< *swingan* без каузативного значення), *þringan* “rush on, hasten”. Значущість параметру підтримується лексикалізацією типу об’єкту, на який спрямовано рух - *drīfan* “rush against, drive forwards or backwards; force living beings to move”, *scēotan* “shoot, move rapidly, make an object move rapidly”, *recan* “rush into, storm, capture (city)”.

Засоби деталізації параметру (5.1) бідніші, що виводить ознаку за межі семантичних пріоритетів. Хоча параметр (5.1) також може бути виражений експліцитно за допомогою префіксів з інтенсивним значенням, кількість вербалізацій є незначною порівняно з експлікацією параметру (2) - *sīgan* “fall, fall down” > *besigen* “rush”, *recan* “go, hastily, run” > *gerecan* “go, move, rush”.

Матеріал сучасної англійської мови свідчить про такі зміни в семантичних параметрах дієслів поля 'rush':

- збільшення непохідних дієслів у складі поля з метою деталізації (а) швидкості руху - 'quickly' (*scoot*) - 'in a great hurry' (*dash*) - 'swiftly, at full, high speed' (*race, sprint, zip*), 'at the fastest pace' (*gallop*) та (б) способу його виконання - *dart, plunge* 'suddenly, rapidly, energetically', *scamper* 'with light steps', *scurry* 'with short steps', *scramble* 'awkwardly', *tear* 'recklessly, excitedly';

- посилена деталізація простору, конкретизація напрямку руху додатковими засобами, синтаксична зумовленість семантики дієслів, пор.:

V+{-Obj}+Adverbial^{of direction} (*she darted across the street* 'ran suddenly, rapidly') та V+Obj+Adverbial^{of direction} (*she darted a glance across the table* 'cast a look suddenly and rapidly in a particular direction [7]);

- зниження актуальності типу об'єкту, на який спрямовано рух, що виявляється в збільшенні екстенціоналу значення та семантичного обсягу лексем, а також розширенні сполучуваності (д.а. *drifan* 'of living beings' > а. *drive* 'of motor vehicles', (арх.) *dart a missile* 'throw' – *dart a glance* [7]).

Простежується тенденція до оновлення складників поля: з 14 ст. - шляхом запозичення (*dart, plunge* [Fr.], *race, dash, sprint, scoot* [Scand.], *scamper* [Flem.]), з 16 ст. – атракції лексем з інших полів (*scramble, tear*), з 19 ст. – формування одиниць з інгертною експресивністю - (*scurry* [редупл.], *zip* < [звуконасл.]).

Отже, з точки зору давньоанглійської ментальності параметр 'спрямованість руху' є пріоритетним, а 'інтенсивність (швидкість)' – менш значущим. У ментальності ж носіїв сучасної англійської мови параметр 'інтенсивності (швидкості)' набуває актуальності, а 'спрямованість', навпаки, стає більш фоновим. На різних історичних етапах розвитку мови пріоритетність семантичних параметрів та засоби вербалізації руху неоднакові, що можна пояснити змінами в суспільному житті, розвитком технологій, активізацією мовних контактів, а також внутрішніми стимулами розвитку мовної системи - тенденцією до оновлення лексики та більшої експресивності мовних засобів. Подальше дослідження спрямоване на уточнення параметрів та більш ретельний аналіз діахронічних змін у різних групах дієслів руху.

Література

1. Круглякова В. А. Глаголы вращения : лексическая типология / Круглякова В. А., Рахилина Е. В. // Труды международной конференции "Диалог 2010". – М., 2010. – С. 241 – 247.
2. Никитина И. Г. Способы репрезентации концепта "движение" в разноструктурных языках : на материале русского, английского и чувашского языков : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.20 "Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание" / И. Г. Никитина. – Чебоксары, 2010. – 207 с.
3. Рахилина Е. В. Родственные языки как объект лексической типологии: русские и польские глаголы вращения / Е. В. Рахилина, И. А. Прокофьева // Вопросы языкознания. – № 1. – С. 60-78.
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. / Макс Фасмер. – [4-е изд., стер.]. – Т. 1. – М. : Астрель : АСТ, 2007. – 588 с.

5. Чугуникова А. Н. Глаголы движения и формируемые ими модели простого предложения (на материале хакасского языка) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 “Языки народов Российской Федерации” / А. Н. Чугуникова – Новосибирск, 1998. – 20 с.

6. An Anglo-Saxon Dictionary, based on the manuscript collections of the late J. Bosworth [Электронный ресурс] / [ed. T. Northcote Toller]. – Режим доступу до словника : <http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/books/asd/index-A.html>.

7. The New Oxford American Dictionary/ Ed. by Elizabeth J. Jewell, Frank Abate. – on CD-ROM, PC v. - Oxford: OUP, 2001. – 2023 p.

8. The Oxford English Dictionary. – 2nd ed. – on CD-ROM, v. 3.1. – Oxford: OUP, 2004.

Kozlova T. O., Huznyak M. M. Semantic Parameters of Motion Verbs in Comparative and Historical Perspective

The purpose of the article is to arrange semantic parameters of motion verbs into a matrix, to trace out their modification in the history of the English language.

Key words: diachronic analysis, motion verbs, semantic matrix, typology.

Козлова Т. О., Хижняк М. Н. Семантические параметры глаголов движения в сравнительно-историческом аспекте

В статье систематизированы семантические параметры глаголов движения, релевантные для естественного языка, установлены отдельные их модификации в истории английского языка.

Ключевые слова: диахрония, глаголы движения, семантические параметры, типология.